

EL PALAU/CASTELL D'ONDARA: IMPLANTACIÓ D'UNA ESTRUCTURA FEUDAL RESIDENCIAL/ DEFENSIVA A L'ALQUERIA ANDALUSINA

Josep Ivars Pérez

El 18 de febrer de 1502, en el darrer acte de la presa de possessió del lloc d'Ondara, Alfons de Cardona pujà al terrat de sa casa, «e veu tota la dita vila de Ondara e veu tota la major part del dit terme de aquella». Tancava així una cerimònia carregada de simbolisme: des del terrat de sa casa, un palau fortificat implantat en el punt més elevat de l'assentament andalusí, contemplava les seues possessions i els seus vassalls, moros i cristians, tant se val.

Entre 1230 i 1245, Jaume I d'Aragó portà endavant la conquesta de les terres que constituïran el nou regne de València. La documentació contemporània a la conquesta, principalment el *Llibre del Repartiment* i el *Llibre dels Fets*, descriu, directa o indirectament, el sistema defensiu de la societat andalusina, format bàsicament per centres urbans fortificats, castells-refugi rurals d'altura o de *roca* i torres d'alqueries (GUICHARD, 1987).

El centres urbans situats en pla, com Alzira (Fig 1.), Borriana, València, disposen d'un únic recinte que aprofita els recursos naturals defensius, generalment un riu a mode de vall. Poden disposar també d'un alcàsser –residència de les classes polítiques dominants– i de barbacana, un segon recinte de menor altura, concèntric a la muralla principal. Rodeja els centres urbans un ric espai agrícola, amb nombroses alqueries disperses, que mantenen una certa relació de dependència amb la ciutat que envolten.

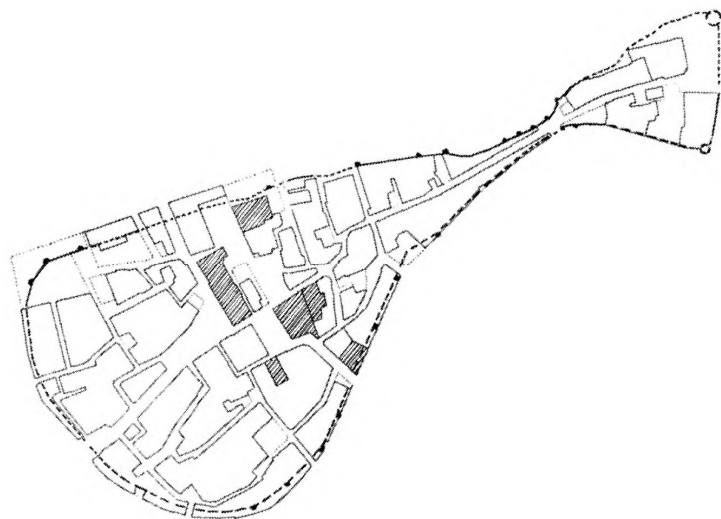

Fig. 1. Recinte emmurallat de l'Alzira andalusina,
sobre un braç del riu Xúquer (Juan Piqueras)

Els castells-refugi rurals configuren una xarxa castral que PIERRE GUICHARD (1987: 177) qualifica d'estable, coherent i contínua, on la funció defensiva queda equilibrada amb les funcions de refugi, hàbitat i magatzem dels béns dels habitants de les alqueries. Ocupen sempre posicions elevades, aprofitant els recursos defensius naturals, principalment penya-segats; els territoris que depenen d'aquests castells solen tindre delimitacions naturals, generalment una vall, on es distribueixen un conjunt d'alqueries regides per un consell de vells. L'estructura defensiva és relativament complexa: va des de refugis temporals, on s'aprofiten al màxim els recursos defensius naturals, com els castells de Segària o Margarida, alhora que les defenses artificials són mínimes; fins hàbitats en altura ocupats permanentment, que en aquest cas disposen de tres recintes: la celòquia o alcassaba, en el punt més elevat; l'albacar i el recinte que envolta l'assentament. Alguns

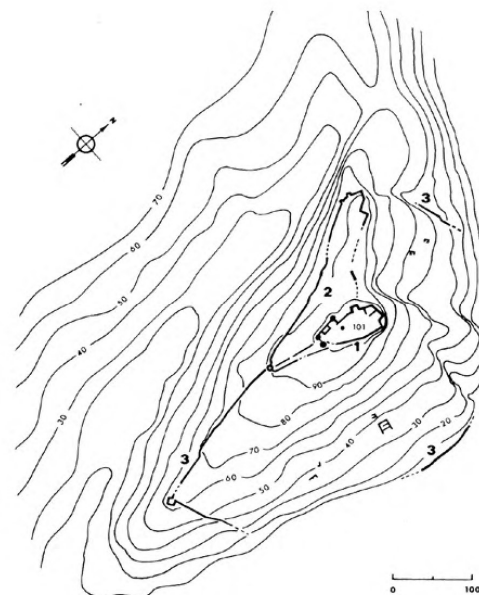

Fig. 2. Castell de Bairén (A. Bazzana).
1. Castell o alcassaba; 2. Albacar; 3. Recinte urbà

castells, com el de Bairén (Fig. 2.) o Almenara, per la seua importància i dimensions hagueren pogut esdevenir, en altres circumstàncies, importants ciutats. Sempre hi ha recintes de difícil classificació, com els de Pego i el del Castellar (Oliva), potser construïts o remodelats quasi a vista de l'host de Jaume I, o centres urbans importants, com el de Xàtiva, Sagunt o Dénia, que reproduïxen aquest esquema zonal (celòquia o alcassaba, albacar i ravals).

Les alqueries presenten escasses defenses, reduïdes generalment a un torre de planta quadrada amb o sense albacar o cortig, un menut recinte, probablement de planta quadrada amb murs d'escassa altura, que potencia les defenses de la torre i permet l'acolliment dels habitants de l'alqueria i els seus béns, davant d'una situació conflictiva; ocasionalment disposen de vall, com l'alqueria de Russafa, a València. Les alqueries

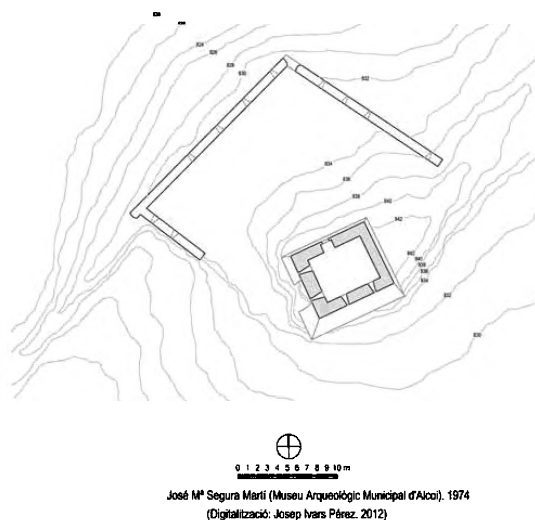

Fig. 3. Torre Benifallim, probablement d'origen cristià, però que il·lustra perfectament les característiques d'una torre andalusina amb cortig (J.M. Segura, Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi)

amb torre són més abundants entorn als grans centres urbans, com el cas de València, el que pot obeir a l'existència d'alqueries més nombroses en població i més estables econòmicament, conseqüència d'una més que evident dependència del centres urbans que, pel seu poder econòmic, configuren un hinterland propi. (Fig. 3.)

Amb la colonització del nou regne, a partir de 1245, hi ha una sèrie de transformacions d'alguns castells-refugis, implantant-se, en la cota més elevada, estructures defensives de caràcter feudal, residència i refugi dels nous senyors. Un cas paradigmàtic seria la intervenció en el castell de Perpuxent. No són aquestes les úniques transformacions que alteren l'estructura territorial llegada per la societat andalusina: la fundació de noves pobles —en alguns casos sobre alqueries que no deixaran empremta urbana—, que acolliran als nous colons, i la construcció de castells de nova planta, de fort caràcter residencial, marcaran la ruptura amb el sistema defensiu andalusí.

Intentarem justificar perquè l'estructura defensiva d'Ondara — el palau/ castell— no s'adequa amb l'esquema defensiu andalusí, i si amb la construcció de castells residencials de nova planta posteriors a la conquesta. La documentació sobre Ondara anterior a la conquesta és pràcticament nul·la i la posterior recent a la conquesta, escassa i poc rellevant: el fet que el repartiment de les terres de Dénia se li encomane el 4 de febrer de 1246¹ a Carròs (GUICHARD, 2001: 567) i que els assentaments queden fora del *Llibre del Repartiment*, deixa una gran taca indocumentada que va des d'El Verger fins Poble Nou de Benitatxell, Ondara inclosa. Per tant, hem de basar-nos en aspectes formals-arquitectònics i mètodes comparatius. Descartem que Ondara siga un gran centre urbà i que, per tant, tinga un recinte emmurallat: ni l'escassa documentació ni la proximitat amb Dénia ho permeten intuir². La topografia on s'assenta l'alqueria d'Ondara, un tossalet d'escassa elevació (37,82m s.n.m.) i reduïdes dimensions, tampoc permet comparar Ondara amb un castell refugi rural. Ondara és una petita alqueria que no pertany al terme de cap castell refugi i que, per moltes raons, ha de pertànyer al terme i hinterland de Dénia: l'única fortificació de què pot disposar és la d'una torre amb o sense cortig. I si descartem l'existència d'un castell anterior a la conquesta, hem de considerar l'episodi del Cid Campeador en terres d'Ondara com a fantasios.

L'episodi del Cid

Malgrat que en nombroses publicacions d'àmbit local i supralocal es relaciona Ondara amb el Cid, la lectura de la documentació coetània o relativament posterior a les *gestes*, com el *Cantar* o *Poema de mio Cid*, o la *Historia* o *Gesta Roderici Compidocti*, ens permet comprovar que en cap moment es menciona l'alqueria d'Ondara. D'on ve, doncs, eixa associació Ondara-Cid?

¹ Roque Chabás data el document el 4-5 de febrer de 1245 (El Archivo, I, 1886-1887: 120)

² ESPINALT (1786: 208-211)) en el seu *Atlante Español* dona unes notícies d'escàs rigor: "se entra en la Población por cinco Puertas", que no han deixat petja a la toponímia urbana ni en la documentació coetània ni restes arquitectòniques. Més endavant diu "y que fue Fortaleza de consideracion en tiempo de los Mahometanos lo prueba el fuerte Castillo que existe, aunque solo conserva dos Torres de las quatro que en aquel tiempo tenía, cuya arquitectura es de los Arabes", castell de construcció posterior a 1245, que més endavant descriurem.

En 1792, Manuel Risco publica, en un dels apèndixs de la seua obra *La castilla. Historia de Rodrigo Díaz*, el document denominat *Historia Roderici Campidocti* que ell mateixa havia descobert en el convent de San Isidoro de León. Vegem la transcripció de l'original en llengua llatina:

Ditatus itaque inventae pecuniae suffluencia, recessit inde, & transivit, ac pervenit ad portum Tarnani, & ante urbem Deniae in loco, qui dicitur Ondia, reparavit quendam castrum, fecitque eum fortem. Sanctum vero quadragesimae jejunium ibidem jejunavit, & Resurrectionis Jesu-Christi Domini Nostri Pascha in eodem loco celebravit.

i la traducció lliure:

Cargado de tantas riquezas llegó al puerto de Tarnan, y viendo que habia un castillo en el Lugar, que la historia latina llama Ondia, y debe ser Ondara, el qual está antes de llegar a Denia, lo reparó y fortificó con ánimo de detenerse allí algunos dias. En efecto, celebró en este sitio el ayuno de la santa Quaresma, y la pascua de la Resurreccion de nuestro señor Jesu-Christo.

Després de la publicació de Manuel Risco, la majoria dels autors que han escrit sobre el Cid han donat per correcta la traducció, sense cap anàlisi crític; és el cas de VICENTE GONZÁLEZ (1818: 233), que allí on Risco diu «y debe de ser Ondara», tradueix «en el lugar de Ondara»:

De allí partió al puerto de Tarnan en el lugar de Ondara, cerca de Denia; reparó i fortificó su castillo, y estando en él, hizo paz con Alfigib Rey de Dénia, á propuestas y ruegos de este último, hecho lo cual se dirigió el Cid á València [...]

El mateix diu MENÉNDEZ PIDAL (1947, 374-375) en la reeditada obra *La España del Cid*, text que té una major resonància:

[...] reedificó muy fuertemente el castillo de Ondara. En Ondara pasó el Campeador el invierno, enviando a diario sus algaras a correr aquella desdichada tierra y a quebrantarla muy pertinazmente; así que desde Orihuela hasta Játiva todo fue estragado y destruido [...]

Segons la *Historia Roderici*, els fets que condueixen el Cid a “Ondara” són els següents: Alfonso VI, rei de Castella, havia conquerit la fortalesa d'Aledo, en el regne de Múrcia, des d'on guerrejava i saquejava

les taifes de Múrcia, Granada i Sevilla. Aquestes taifes sol·licitaren l'ajut de Yusuf ibn Tashufin, emperador almoràvit que va posar setge a Aledo —estiu de 1088—. Alfonso VI demanà ajut al Cid per a que tots dos feren front al setge. Per raons desconegudes el Cid, que tenia el seu real a *Elso*³, no va acudir a defensar Aledo, el que li costà el segon exili. Des d'*Elso*, el Cid avançà cap el nord, fins *Pelope*, que s'identifica amb l'actual Polop, on assetja i conquesta el castell, apoderant-se de la recaptació del rei de Dénia. Des de Polop es desplaça al *portus Tarnani*, on hi havia un castell denominat *Ondia*, que repara i fortifica —1090—. El *portus Tarnani* no és un port de mar, sinó de muntanya, és a dir, un coll o pas elevat entre muntanyes, situat *ante urbem Deniae*. Aquestes línies serien suficients per descartar que *Ondia* fóra Ondara, però hi ha altres raons. Primer, les d'estratègia militar; a banda que seria inviable l'existència d'un castell a les portes de Dénia. El Cid, després de l'assalt de Polop, estava enfrontat amb el rei de Dénia, per la qual cosa, si no pensava assetjar-la, no té sentit que s'instal·lés tan a prop, ans al contrari, l'estància en territori hostil l'obliga a establir-se en llocs elevats i ben defensats per naturalesa. En segon lloc, les de naturalesa urbana: Ondara és una alqueria andalusina que, igual que totes les alqueries, mancava d'altres defenses que no fossin una torre.

El 1857, Malo de Molina transcriu i tradueix de nou la *Historia Roderici*. La transcripció és idèntica a la de Risco, però en la traducció introdueix la següent nota (72):

La *Historia leonesa* dice *Portus Tarnan*, y al sitio del castillo le llama *Ondia*, que Risco traduce por Ondara. Nosotros creemos que el *Portus Tarnan* es Tarbena, que en efecto está á la subida de un puerto terrestre, formado por las elevaciones de los cerros que hemos mencionado, por donde pasa el camino de Parsent. Además en uno de ellos hay restos de un castillo del tiempo de los árabes, en el cual habia una mezquita, que fue iglesia hasta hace poco tiempo, y todo ello nos inclina á señalar aquel lugar, y no Ondara que está ya mucho más próximo de Dénia. En el término de este pueblo hay un cerro que se llama Peñas de la Ombria. Mr. Dozy guarda silencio sobre estos lugares, porque no hallándose en nuestro mapas, no ha podido sin duda conocer su posición; á estarlo, juzgamos que pensaria como nosotros, porque ellos describen el camino hácia Valencia sin tocar en los estados de Dénia.

³ Risco no associa aquest topònim amb cap ciutat o castell conegut. Posteriorment s'identificà amb Elx, però també podria ser Ello, mansió de la via Augusta prop a Elda, o la mateixa Elda.

Aquesta nota de Malo de Molina ha tingut, en els historiadors posteriors, menys èxit que la traducció de Manuel Risco. Personalment, em pareix més adequada i, de ser així, és molt possible que el Cid mai passés prop d'Ondara, doncs per anar cap a València deuria fugir de la costa —*sin tocar en los estados de Dénia*— i prendre el camí del port d'Albaida junt al castell de Benicadell. I si de cas Ondia fos Ondara, no s'hauria d'oblidar l'existència de dues alqueries a la vall de Guadalest denominades Ondara i Ondarella.

El fet que Malo de Molina cite a unes «*Peñas de la Ombria*», que fonèticament s'assembla a *Ondia*, permet a MESTRE PALACIO (1970, 175-176) afirmar que l'exèrcit del Cid s'establí a l'Ombria del castell de Pop, «*que remozó, lo guarneció y se estableció en su recinto*», alhora que intenta demostrar que *Ondia* no era Ondara, perquè aquesta «*ni castillo tenía entonces ni ha tenido jamás*».

Identificar *Ondia* amb Ondara, hui per hui, manca de base documental i científica.

L'Alqueria andalusina d'Ondara

El solar que ocupa l'actual població d'Ondara reuneix totes les condicions per ésser poblada des d'antic: un tossalet envoltat parcialment pel barranc de l'Alberca i rodejat de terra fèrtil de regadiu, alhora cruïlla de camins que comunica la costa amb l'interior i el país de nord a sud; la proximitat amb Dénia també és un factor a tenir en compte.

Aquestes favorables condicions naturals i uns documents amb topònims confusos, no són suficients per situar a Ondara un poblat ibèric, o assignar-li, en el període andalusí, la capital comarcal o, fins i tot, regional. Si abans de la conquesta cristiana, documentalment Ondara pràcticament no existeix, les excavacions efectuades l'any 1993 al claustre del Convent, per l'arqueòleg Joaquim Bolufer, aporten una informació privilegiada: la troballa de restes ceràmiques romanes⁴ i

⁴ No seria de descartar l'existència d'una vila romana en el cim del tossal. Escolano (1610) cita una inscripció en els murs del castell, i Palau (1643) en cita un altra encaixada en un mur d'una casa. Amb tot no hi ha que descartar que aquestes làpides foren portades pel frares mínims des de Dénia.

andalusines (segles X-XI), arrossegades des de cotes superiors, indiquen una presència humana des d'antic. Sols podem afirmar que Ondara es fa visible documentalment amb Jaume I, en el període de conquesta de les terres que formaran el nou regne de València. Aquestes són les primeres notícies:

* Del 15 de maig de 1242, poc abans de la conquesta terres, hi és una cita indirecta d'Ondara: la donació de terres i cases en Dénia, «cap a la porta d'Ondara» (Assentament 2168 del *Llibre del Repartiment*). El portal d'Ondara és la porta situada a l'oest de la medina, que posteriorment rebrà el nom de porta de Terra o de la Creu, prop de l'actual plaça de Valgamedios. (Fig. 4.)

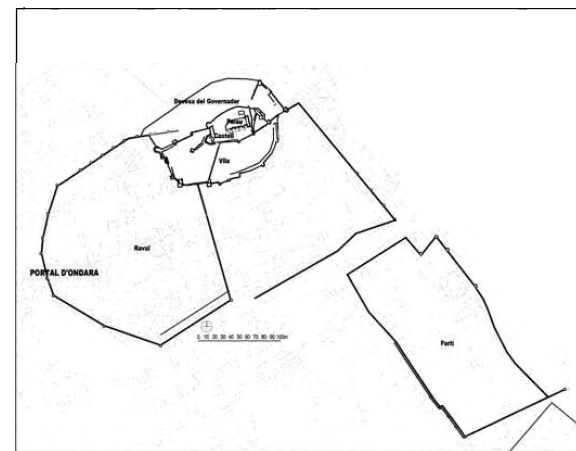

Fig. 4. Recinte emmurallat de la Dénia andalusina sobre plànol actual (Josep Ivars)

* Del 23 d'abril de 1244 és una donació a Berenguer de Paó de quatre jovades en Ondara (Assentament 2169 del *Llibre del Repartiment*).

* De l'1 d'agost de 1244 és una donació de 6 jovades a l'ordre de la Mercè.

* El 6 de juny de 1244, Jaume I signa des d'Ondara una donació

de casa i terres en Dénia a Ramon d'Alfaja: «Datum in Ondara VIII idus junii anno Domini MCCXL quarto» (MIRET I SANS, J., 1918: 168-169).

* En 1270, Jaume I signa des d'Ondara un document demanant a la ciutat de Barcelona homes per a poblar el nou regne de València: «Datum in Ondara. VI. Kal. Decembris. Anno Dñi. M.CC.LXX». (DE CAPMANY Y DE MONTPALAU, A., 1779, II: 35-36).

Aquesta reduïda documentació, que ens aporta poques dades, possibilita intuir que Ondara seria aleshores un alqueria relativament important. La presència de Jaume I en 1244 i 1270 pot estar relacionada, respectivament, amb la conquesta de Dénia i al clima d'inestabilitat a la muntanya de València, l'ample espai muntanyós al sud del regne, entre Dénia i Alcoi. Però la estança de Jaume I en Ondara ens permet plantejar-nos l'existència d'unes mínimes defenses, potser una torre amb cortig. La situació geogràfica d'Ondara és semblant a les alqueries amb torre de la Cremadella (El Verger) (Fig. 5.) i Canor (Benissa) (Fig. 6.), junt a llocs de trànsit obligat.

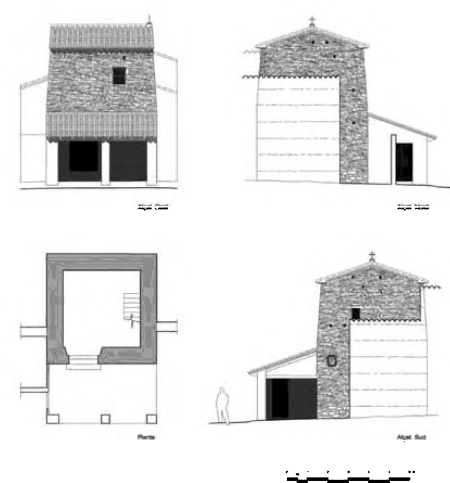

Fig. 6. Torre de Canor (Antoni Banyuls)

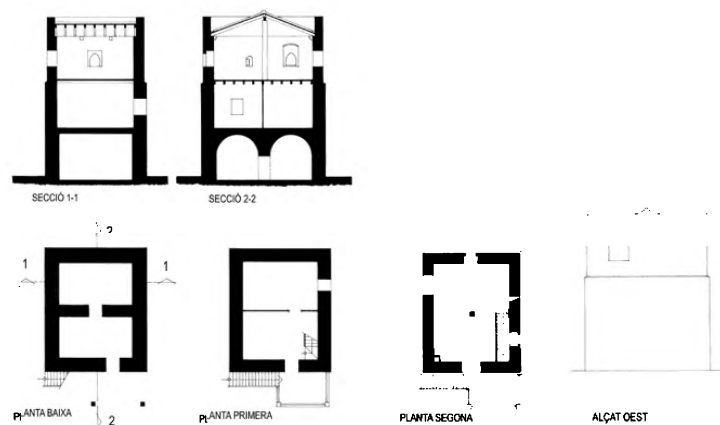

Fig. 5. Torre de la Cremadella (Josep Ivars)

Els precedents del Palau/Castell d'Ondara

Parlarem de dos tipus de precedents, els físics, sobre el mateix solar que ocupa el palau, i els formals, que podrien haver servit de models. Del primer, seria la possible existència d'una torre andalusina, integrada o no en el futur palau, i del segon els palaus d'Olimbroi (Dénia) i Fornà (l'Atzúvia).

Descartada la intervenció del Cid, descartem també, per l'absència documental i per paral·lelismes amb altres alqueries, l'existència d'un castell o un recinte emmurallat posterior a la etapa del Cid i anterior a la conquesta cristiana. Sí podria comptar amb una torre i el seu cortig, un recinte de reduïdes dimensions contigu a la torre, on es podia refugiar-se la població i els seus bens en determinades situacions de perill, tot pensant en que el castell de Dénia està a dues hores de camí, i el de Segària pertany a un terme castral que no inclou Ondara.

Entre les donacions que rep l'Ordre de la Mercé de Jaume I, es cita una donació de cases Dénia i terres amb torre en Ondara, de l'any 1244⁵:

Per nos et nostros genendam(?) illarum sex jovatarum quam ordo captivorum debebat habere in termino Valentiae, in Maquella: Et damus et concedimus vobis, supradicto monasterio, ministro et universisfratibus dicti ordinis in perpetuum dommos in Denia et sex jovatas terrae in Ondara. Sicut vobis assignatae et determinatae fuerint contiguas honorabilis Petri de Belloch, et rivo de Ondara et montanea et ortum sex fanecatarum terrae in ravallo. Ad habendum, thenendum, possidendum, explectendum cum turre quadrata in dictis jovatis computata. --- Dattis Valentiae kalendas augusti anno millesimo ducentesimo quadragesimo quarto.

és a dir

Per nosaltres i els nostres [genendam], d'aquelles sis jovades que l'orde dels captius devia tenir en terme de València, a Maquella. I us donem i concedim a vosaltres, abans esmentat, monestir, administrador i a tots els frares de dita orde a perpetuïtat unes cases a Dénia i sis jovades de terra a Ondara, tal com van ser assignades i determinades, contigües a l'honorable Pere de Benlloch, i amb el riu d'Ondara i amb la muntanya, i un hort de sis fanecades de terra al raval, per a tindre-ho, posseir-ho [explectendum] amb una torre quadrada inclosa en dites jovades... Donat a València a 1 d'agost de 1244.

El document no aporta referències geogràfiques per situar la torre, però possiblement és refereix a la torre de l'alqueria d'Ondara que, de ser cert, estaria situada en el punt més elevat del tossal. En aquest cas, la construcció del palau comportaria la demolició de la torre o la integració, constituint una de les quatre torres.

Entorn a 1640 Marc Antoni Palau, en descriure els llocs de la jurisdicció de Dénia, diu que Ondara «Tiene un razonable castillo cuadrado con quatro torres en sus esquinas». En una línia Palau ens aporta suficient informació per a fer-nos una imatge fidedigna de les seues característiques formals, el que ens permet buscar paral·lelismes.

I de paral·lelismes en tenim abundants, des d'Onil fins València

5 ARV, Justicia Civil, n. 790, f. 591-591v, 1 agost 1244, València. Donación a la Orden de la Merced de 6 jovadas de tierra en Ondara, con la torre que hay en ellas, y casas en Dénia por las 6 jovadas de tierra que debía darle en el término de València. València kalendas agosto MCCXLIV..... Agraïx a Josep Andrés la transcripció parcial del document i a Joan Ivars Cervera la traducció.

—Cocentina, Llutxent, Alaquàs, Albalat del Tarongers, Albalat dels Sorells, etc —. I sobre tot, en tenim dos a la comarca: el palau d'Olimbroi, a Dénia, actualment desaparegut, però amb documentació gràfica de la segona meitat del segle XIX i principi del segle XX; i el de Fornà, a l'Atzúvia.

GUIPART (1986: 41-43) els denomina «castillo-palacio de planta regular», i diu:

Constituyen algo así como la quintaesencia de la arquitectura castellológica, ligada con la palaciega, pues los elementos militares y civiles están fusionados de modo inextricable Frecuentemente, aparece el edificio rodeado por un muro exterior de altura más baja —la barrera— ..., y cuyo ingreso solía protegerse con una obra auxiliar: la barbacana. En los castillos aragoneses escasean los fosos y el puente levadizo. En cuanto a la organización interna del edificio, las salas se adosaban interiormente al recinto principal, alrededor de un patio central descubierto, con o sin pórticos, y también dentro de las torres había aposentos.

La barreja d'elements civils i militars és fàcil d'identificar formalment, com podem veure hui encara: els materials d'acabament, les finestres geminades, patis porticats, cobertes inclinades i ràfecs, torres enrasades amb els murs, etc. potencien l'aspecte civil. L'existència de torres amb merlets, desplaçades respecte el murs de tancament, troneres i espitlleres, camí de ronda, barbacana, fossat i l'aspecte hermètic, ens apopen a una fortificació. A més a més, en els edificis bastits durant els segles XIII i XIV, predomina l'aspecte militar, mentre que els dels segles XV i XVI predominen els civils.

L'èxit d'aquestes construccions podríem veure'l en l'economia de la intervenció, assumible per a la petita noblesa, i en la facilitat de defensa amb una mínima guarnició. Amb la consolidació de l'artilleria pirobalística aquest edificis minvaran la capacitat defensiva, si bé n'apareixeran altres de similars característiques planimètriques —planta quadrada— amb torres redones i atalussades en els angles.

Amb les dades que disposem hui és difícil esbrinar l'inici i origen d'aquestes construccions. Probablement, com opina GUITART (1986: 41) s'inicia la construcció a la primera meitat del XIII per tota Europa occidental.

A la nostra comarca es basteixen entre la segona meitat del segle XIII i la primera del XIV dos palaus fortificats, Olimbroi i Forna. Els descrivim perquè presenten notables paral·lelismes, inclòs els temporals, amb el d'Ondara, apropant-nos a les seues característiques, alhora que, principalment el d'Olimbroi, es constitueixen en vàlids precedents.

Malgrat que el palau d'Olimbroi ha desaparegut, disposem de suficient documentació gràfica i escrita per a apropar-nos a les seues característiques formals i constructives. La construcció del palau d'Olimbroi va íntimament lligada a la planificació de la pobla nova d'Olimbroi. Tal com reflexa Jaume I a la seua crònica: «[...] i nós ens n'anàrem a Xàtiva, des d'on passàrem a Dénia; i allí nós fundàrem un poble anomenat Orimbroy [...]» (*Llibre dels fets de Jaume I*: 277); probablement el 1272 començaren les obres. L'estranya proposta de fundació d'una nova pobla naix amb la finalitat de traslladar l'escassa població de Dénia, que habitava en un desproporcionat i indefensable recinte urbà andalusí, a un lloc de dimensions adequades al nombre de colons (TORRÓ 1999: 122). Possiblement, la fundació el 1304 de la vila nova de Dénia, dintre del recinte de l'albacar del castell, suposa la defunció de la nova pobla, malgrat que s'iniciaren les obres d'edificació, doncs entorn el 1640 PALAU (1975: 113-114) relata l'existència d'un aljub i diverses parets, i es construí el palau. En 1275⁶ ja estava construït, doncs es cita el «castrorum et castri de Orembloy»; de nou és citat en 1276⁷ i 1287⁸, amb el significatiu nom de *domum*. En 1313⁹ Jaume II dona a seu falconer Andreu Oriol «domum nostram sive fortalicium». Segurament la importància del castell de Dénia eclipsà la viabilitat del palau d'Olimbroi, massa prop: a partir d'aquestes dades mantingué una vida llanguida¹⁰ fins la desaparició ben avançat el segle XX. Roc Chabás aporta en la *Historia de Denia* un dibuix amb plànol i perspectiva;

6 ACA, RC, reg. 20, fol. 325, LLOPIS BERTOMEU, 1947: doc. 16

7 " ... infans Petrus etc. Concedimus et comandamus vobis Petro Garcia de Alcoy diebus omnibus vite vestre castra nostra de Denia et de Calp et domum Orimbloy et alcaydias et custodias eorumdem .." ACA, RC, 38:70v, LLOPIS BERTOMEU, 1947: doc 18.

8 "domum sive castrum" ACA, RC, 64:162v-163r (Torró 2001: 460)

9 ACA, RC, 287:50r (CHABÁS LLORENS 1886-1887: 68-69)

10 En 1404 Alfons cedeix el palau a Joan Mas i altres ermites (CUENCA, 1984-1985: doc 315). En 1585 és propietat del marquès de Dénia, que l'utilitza com a presó (BOIRA, 2007: 243). L'ala esquerra del palau tingué ús com a ermita dedicada a Sant Nicolau, fins que en el segle XVIII es reconstruí en el pla (CHABÁS LLORENS, 1886-1887: 68-69).

el plànol és massa esquemàtic, possiblement amb diferències amb l'edifici original i amb alguna contradicció amb la perspectiva. El palau el representa amb planta rectangular, però no hi ha que descartar que fora quadrada, amb una torre per angle; el portal d'accés està encarat al nord, és a dir mirant a Dénia; des d'aquest portal s'accedeix directament al pati, on sols hi ha construïda l'ala esquerra, probablement l'antiga ermita de sant Nicolau. Estranya que en el pati no hi hagueren altres construccions, pel que és de suposar que aleshores, darrer terç del segle XIX, ja havien desaparegut; en cas contrari tots els espais habitables estarien dins les torres. El sistema constructiu sembla ser de tàpia, tal com s'intueix de la perspectiva mencionada. (Fig. 07, 08 i 09.)

Amb el palau de Forna passa el contrari que amb el d'Olimbroi: la documentació és escassa però, en canvi, es conserva l'edifici, amb tots els trets originals. El 13 de gener de 1258¹¹ Jaume I autoritza a Arnau de Torralquer la venda de l'alqueria de Forna, *prope Villalongam*, que tenia per donació franca. El document no cita cap element defensiu, torre o castell, cosa prou improbable d'haver existit.

Del 8 de gener de 1351¹² és la venda del lloc de Forna, per part de Pere el Cerimoniós, amb les seues alqueries, torres i fortificacions

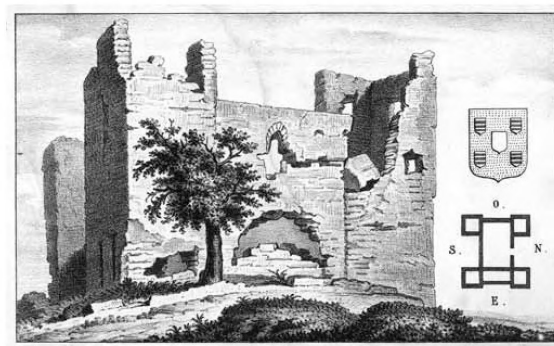

Fig. 07 Perspectiva i plànol del palau d'Olimbroi
(*Historia de Denia*, Roque Chabás)

11 ACA, RC, 9: 10r (MARTÍNEZ FERRANDO, 1934: doc 63); MENÉNDEZ FUEYO, s.d.: s.p.; TORRÓ ABAD, 1999: 131-132; TORRÓ ABAD, 2001: 459-460).

12 ARV, RC, 481: 31 (VILLAMANZO CAMENO 1984: 31). ACA, RC, RC, 92: 126 (MENÉNDEZ FUEYO s.d.: s.p.; TORRÓ ABAD 2001: 459-460)

Fig. 08. Palau d'Olimbroi vist des de les Rotes a principi del segle XX
(fons Bernat Cardona)

Fig. 09. Palau d'Olimbroi (Targeta postal de principi del segle XX)

—*turribus, fortitudinibus*— a Mallada Martínez d'Entença. Aquesta seria la primera dada que tenim del palau fortificat de Forna. Per tant entre 1258 i 1351 es construiria l'edifici però, amb el referent que tenim del palau d'Olimbroi, que el 1275 ja estava construït, i que és el referent formal i constructiu del futur palau de Forna, podríem acotar la construcció entre finals del segle XIII i principis del segle XIV.

El palau de Forna presenta trets propis, que han derivat en febles polèmiques. El palau presenta principalment dues fases constructives: la torre major i la resta. En primer lloc es construeix la torre, com element autònom, amb aljub, el que soluciona problemes defensius i d'abastiment d'aigua. Finalitzada la torre, i potser de forma coetània, comença la construcció de la resta de l'edifici. El resultat és un palau similar al d'Olimbroi, és a dir, una edificació de planta quadrada amb torres en els angles, de plantes també quadrades, i un pati central distribuïdor de totes les dependències. L'orografia condiciona la puresa formal: ni les torres ni la planta general són perfectament quadrades. El pati s'estructura a dos nivells: el més baix, amb aljub, dóna accés a tres ales; el més alt dóna accés, principalment, a la torre major, que condiciona l'existència d'una quarta ala. L'accés, un arc de rajola lleugerament apuntat, dóna a un menut cos de guàrdia i al pati. En planta baixa les dependències són de servei —estables, magatzems, guarnició—, mentre que a la planta alta es localitzen les més nobles. (Fig. 10, 11, 12 i 13)

El palau fortificat d'Ondara

Podríem datar la construcció del palau d'Ondara, per paral·lelismes amb Olimbroi i Forna, entre finals del XIII i principis del XIV. Tenim

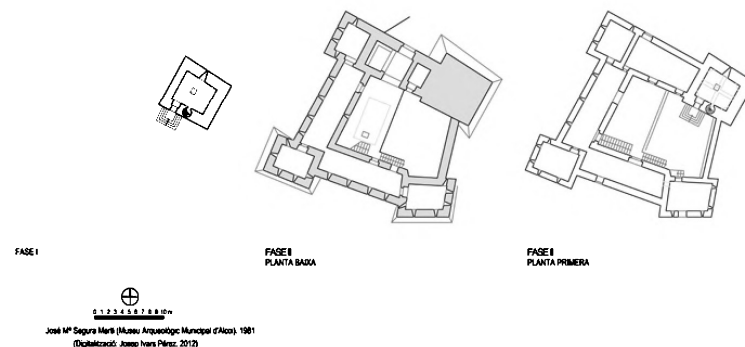

Fig. 10. Plànol del palau de Forna
(J.M. Segura, Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi)

Fig. 11. Vista aèria

Fig. 12. Torre major i portal
(Josep Ivars)Fig. 13. Vista del pati
nivell inferior

un altra dada indirecta: en els temps on Bernat i Lluç de Bonastre foren senyors d'Ondara (1372-1398) el palau presentava un deficient estat estructural, és a dir, o no era una construcció recent amb possibilitats d'haver estat mig abandonada o havia sofert els efectes negatius d'algun fet bèl·lic. Algunes deficiències, com les de la barbacana, són inexplicables sinó hi ha un enfrontament armat: podria ser la guerra dels dos Peres? Els Bonastre, porten durant aquest període importants obres de reconstrucció i modernització. Mitjançant l'article de JAUME RICHART (2001: 97-103) coneguem l'estat abans de la intervenció, les obres realitzades i, alhora, les dependències i la distribució.

A diferència amb altres palaus de planta quadrada amb torres en els angles, el d'Ondara disposava de barbacana¹³, de la qual no tenim cap referència formal però que, per les obres fetes, podem pensar en un menut recinte descobert, en principi, adossat a la porta principal, que vist que el document no la situa enlloc, hi haurà que aventurar-nos: jo la situaria al llenç oest, davant d'un gran espai obert a mode de plaça, que coincideix amb l'actual plaça Major. Per definir formalment la barbacana caben, principalment, dues alternatives: un petit recinte quadrangular, davant la porta o un recinte que aniria des de la torre del rellotge fins la torre NO. Aleshores estava «enderrocada». (Fig. 14.)

13 La barbacana és una obra exterior a l'edificació principal, principalment una defensa puntual davant d'un punt més feble, generalment un porta, però també pot ser una torre o un llenç, bé rodejant-la total o parcialment. Les defenses davant d'una porta, externes al castell, s'han emprat en arquitectura militar en totes les èpoques; en canvi les defenses que envolten un castell són utilitzades en època andalusina, sempre amb llenços d'escassa altura —són interessants les existents en el Fortí de Dénia— i, sobre tot, a finals del segle XV i principi del XVI, en un moment en que s'ha popularitzat l'artilleria pirobalística i, que mitjançant obres no excessivament oneroses, es modernitza un castell. Bons exemples hi són a les fortaleses de Biar i Villena.

La referència del Palau Gran i la situació «baix del dit castell» ha portat a diverses interpretacions. Tant JAUME RICHART (2001) com ROBERT MIRALLES (1981) el situen extern al Palau a cotes més baixes. Suposar que el Palau Gran és un altre edifici, manca de lògica

Fig. 14. Barbacana del palau d'Albalat dels Tarongers

si coneguem la història d'Ondara i comarca, les característiques del sistema feudal i el nombre d'habitants cristians; però, a més a més, tant la descripció de les obres com la relació dels diferents àmbits, ens obliga a suposar que el Palau Gran forma part de l'edifici del palau i que hi ha que situar-lo «baix del dit castell», és a dir a la planta baixa. Ocuparia una o diverses ales de la planta, doncs era «fort gran». Estava aleshores «fort vell i desaparegut».¹⁴

El Palau disposava de capella, que estava «fort despençada». Era l'únic lloc de la població on es celebrava l'ofici de la missa. Per lògica estava situada a la planta baixa i, potser, a dintre d'una torre. Estava «fort despençada», però les obres són únicament de «reparar e adobar». Segons SANCHIS I SIVERA (1922: 321)

El Beato Patriarca ordenó que no se celebre Misa en la capilla que había en el castillo con la advocación de la Natividad de Nuestra Señora, pues no podían acudir a ella los moros recién convertidos, tal vez por ser muy pequeña.

14 Amb tot, reconec que no és una situació lògica o idònia, doncs en planta baixa solen situar-se el serveis, deixant la planta alta o primera com a noble. Però aquesta situació en planta baixa també pot formar part d'una primera fase de la construcció del palau.

Les quatre ales del pati no estarien totalment edificades, doncs es construeixen dos cambres de nova planta, per a la guarnició (per a dormir les companyes).

La situació de la cuina ens és desconeguda. En principi, deuria d'estar a la planta baixa, junt al servei i magatzems, sense descartar que estiguera a la planta alta. Era abans de la intervenció «ruïnosa i fumosa», pel que les obres consistiren en «descobrir (enderrocar la teulada) e tornar a cobrir, e feu hi fer ximineres». El fet de canviar la coberta ens planteja dos alternatives de situació: a la planta baixa, però sense cap planta dalt, o en planta primera junt al menjador.

També s'intervé a una cambra, situada «al cap de la sala gran», que feu cobrir de nou, doncs la coberta era «flaca i vella». Les característiques constructives i formals de la nova coberta i la situació respecte la sala gran, ens indica que es tracta del dormitori senyorial o principal: el feu cobrir «de bella fusta e de fulla, ab permòdols de pedra».¹⁵ També la pavimentà de nou. (Fig. 15 i 16)

Pràcticament la mateixa intervenció feu en una altra cambra que estava al «cap de l'escala», en la planta primera. Estava «ruïnosa, e la primera cuberta fos vella e flaca». Fou coberta de «bella fusta», en principi de manera semblant a l'anterior cambra.

Intensa fou la intervenció en el menjador, a la planta primera. Aleshores aquesta sala estava «descuberta, baixa, vella e vinesa, ab les vigues tortes e cuberta de raiola». L'obra consistí el alçar la sala amb pilars de pedra picada¹⁶, «cobrir aquell de bella fusta e fulla de València ab bobgets, permòdols e parrafulls, e feu pavimentar aquella».

¹⁵ La descripció de la coberta del dormitori ens remet al clàssics teginats gòtics emprats entre els segles XIII i XVI, on ja apareixen detalls renaixentistes. Aquests teginats estaven formats per uns permòdols o mènsoles, de fusta o pedra picada, una biga paredera, sobre els permòdols, biguetes de biga a biga i l'entrebigat, que potser de posts de fusta —és el teginat empostissat— o bé llares o llistons i rajoles —enrajolat—. A partir d'aquest model s'apliquen diversos acabats decoratius. Si són de fusta: posts, fulles i parafulles, bogets, etc; si són de ceràmica: rajoles, rajoles pintades, socarrats, etc. La resta, permòdols i bigues, es poden pintar d'acord amb el motius o colors de l'entrebigat. L'adició de motlures en l'entrebigat configura cassetons quadrats o poligonals, que ens apropen als teginats renaixentistes.

¹⁶ És difícil interpretar la construcció del mencionats pilars, donat que les sales no eren excessivament amples i es podien cobrir amb jàcines i biguetes. Potser aquesta sala era més ampla i necessitava uns pilars centrals o es refereix a uns arcs diafragmàtics, cosa més improbable.

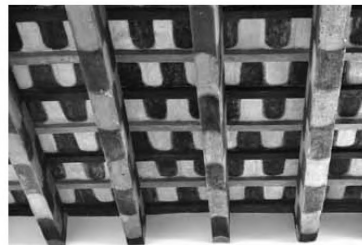

Fig. 15. Teginat del palau dels Català de Valeriola (València)

Fig. 16. Teginat del palau de l'Almirall (València)

La cambra que estava en «la cantonada vers en Pere Pelegrí», probablement dins d'una torre cantonera, estava enrunada «cayguda per occassió de grans pluges». Les obres consistiren en «tornar de nou», és a dir reconstruir-la, amb fàbrica de tàpia, amb coberta i paviment.

La torre major, situada «sobre lo portal de dit castell», és a dir defensa de través al portal, estava en un estat semblant a la cambra anteriorment descrita i caiguda també per pluges. Les obres consistiren en «fer tornar de nou» la torre, amb tàpia de rajola *spessa*, és a dir tàpia de València, rematada amb merlets. Si situem la porta principal i la barbacana en el llenç oest, cara a l'actual plaça Major, la torre major seria la del Rellotge o la torre nord-oest, que controla visualment el camí de València.

L'estat del conjunt del terrats era deficient, presentant abundants goteres «se ploguessen» i per tal que les cobertes no es podrien, feu cridar mestres de València que feren paviments nous i regates (de desaigüe?).

L'estat dels murs que delimitaven el palau (*lo mur de fora*) no era millor. En una primera intervenció feu reparar aquest mur, de dalt a baix, rematant-lo amb merlets, que ja havia estat reparat anteriorment, però com a conseqüència de les pluges «lo dit mur terrat es descovàs i e vingués a perill de derrocar». Al poc temps aquesta reparació caigué, doncs el mur era de «terra e de costra». Els Bonastre feren cridar de nou mestres de València, que repararen de nou el mur o murs «metent hi raioles de cantell dins la paret dalt a baix», és a dir, amb rajoles de

cantell travaren l'obra vella de terra amb la nova, de costra de morter. (Fig. 17-18)

L'estat de les portes també seria, en general, deficient, doncs es canvien «les portes majors e latres portes, prop lo pati, ab lurs tancadures de ferre ab cadenats, ferrollats e baldes».

Dins de l'esperit modernitzador de la intervenció, Bernat de Bonastre manà fer «dues o tres finestres en lo dit castell, de pedra picada, ab colones de Girona», és a dir finestres geminades, separades per una esvelta columneta central, amb lòbuls d'estil gòtic. Aquests finestrals estaven en la planta alta, possiblement a la sala gran o al menjador. (Fig. 19)

L'estat del palau que presenta el document, previ a l'execució de les obres, és pràcticament de ruïna total.

El 26 de febrer 1402 Alfons el Vell, senyor d'Ondara, ordenà el pagament de 200 florins a Jaume Frada, per a la reparació de la sala

Fig. 17-18. *Tapia valenciana (trapig del Verger)* (Josep Ivars)

del Castell¹⁷ (CUENCA, A., 1984-1985: doc. 11). És evident que les obres dels Bonastre no havien solucionat els problemes estructurals o puntuals. Poc dies després, el 3 de març, Alfons revoca l'ordre anterior, manant que s'entregaren els diners a Ramon Vidal¹⁸ (CUENCA, A., 1984-1985: doc. 15).

Fig. 19. *Finestral geminat amb columneta central. Torre del Consell (Dénia)* (Josep Ivars)

A la cerimònia de la presa de possessió¹⁹ de la senyoria, l'any 1502, per part d'Alfons de Cardona, a costum de València (SESER PÉREZ 2010: 57-75), es prengué possessió de la casa del senyor:

vingueren al castell e casa del señor de la dita vila e con fonch a la porta de aquella e la trobas tancada demanà qui tenia les claus e lo carrech de la dita casa e com li fos dit que lo magnífich en Saubart Duart, donzell criat del egregi don Juan de Cardona, tenia lo carrech de aquella per lo dit egregi don Juan de Cardona, pare e predecessor del dit egregi don Alonso de Cardona, feu demanar aquell, e vengut davant si li notificà com ell dit don Alonso de Cardona, fill y donatari del dit egregi don Juan de Cardona, era vengut a la dita vila de Ondara per perdre y acceptar e haver la possessió de la dita [...]

En Saubat Duart tenint les claus del dit castell e/o casa de señor en les mans lliurà aquelles al dit egregi don Alonso de Cardona [...] e feu obrir les portes

17 ARV, Maestre Racional, fol. 11v-12r.

18 ARV, Maestre Racional, fol. 12v-13r.

19 Agraïx a Rosa Seser la transcripció parcial del document.

del dit castell o casa de señor y entrà en aquell, e com fonch dins lo dit castell o casa de señor e tench les dites claus de aquella en son poder en senyal de vera real e actual [...] possessió [...] don Alonso de Cardona tancà e obrí les portes de aquella e continuant la dita possessió passejant per la dita casa entrà e passejà per aquella e per lo pati de aquella e pujà per la scala de aquella e passejà per lo menjador, sala, naya e cambres de aquella, tancant e obrint les portes de les dites sala, cambres y finestres de aquelles a sa voluntat e puxant dalt al terrat del dit castell o casa de señor mira atqui e veu tota la dita vila de Ondara e veu tot a la major part del dit terme de aquella [...]

És a dir, Alfons de Cardona en prendre possessió de sa casa, va obrir les portes del palau —no es nomena la barbacana—, accedí a les dependències de la planta baixa i al pati, i des d'aquest pujà per l'escala descoberta, va anar al menjador, sala, naia i cambres, tot en la planta alta, i des d'aquesta pujà al terrat, des d'on va observar el terme d'Ondara. La descripció ens remet als palaus gòtics, aïllats o entre mitgeres, on el pati és el distribuïdor de les dependències de la planta baixa, i mitjançant l'escala i corredor s'accedeix a les de la planta alta o noble.

A finals del segle XVI, la torre del Rellotge fou reconstruïda total o parcialment. A falta de documents, així ho indica el sistema constructiu —fàbrica de maçoneria ordinària amb cantoneres de tosca— i, sobretot, per l'existència de dues troneres esbocinades, també de tosca de Xàbia, datables a la segona meitat del segle XVI i principi del XVII, utilitzables per a artilleria pirobalística mitjana. Són idèntiques a les de la torre del palau del marquès de Dénia a El Verger, construïdes al darrer quart del segle XVI. Desconeguem si aquesta intervenció és una modernització poliorcètica del palau o és sols puntual, centrada en la torre del Rellotge

(Fig. 20, 21, 22, 23, 24, 22, 23 i 24)

Tal com opina Robert Miralles (1981: 51) el palau estaria en ruïnes o parcialment enderrocat a la segona meitat del segle XVIII. Segons ESPINALT (1786) sols es conservaven dos torres de les quatre que tenia. Aquest deficient estat és justificable per un llarg període d'abandonament, però també per probables fets ocorreguts durant la guerra de Successió. El proper palau dels Medinaceli a El Verger presentava també un estat semblant (BALTASAR VENERO, 2005:193). Confirma aquest estat el fet de que durant la guerra del Francès les tropes invasores estigueren aquarterades en el Convent dels Mínims (MUÑOZ LORENTE 2008: 195), indicatiu que aleshores el palau d'Ondara, si existia, ja no era útil ni defensiva ni residencialment.

Fig. 20. Torre del rellotge abans de la recent intervenció (2011) (Josep Ivars)

Fig. 21. Tronera esbocinada (Josep Ivars)

Fig. 22. Tronera esbocinada amb troneretes laterals (Josep Ivars)

Fig. 23. Tronera esbocinada amb troneretes laterals (palau dels Medinaceli al Verger) (Josep Ivars)

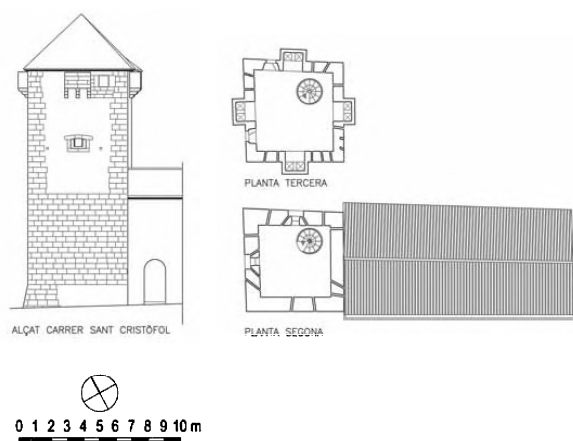

Fig. 24. Plantes i alçat de la torre del palau dels Medinaceli al Verger (Josep Ivars)

Documents gràfics, restes físiques i proposta de localització

Pràcticament nul·la és la documentació gràfica del palau d'Ondara. De 1575 és un projecte de fortificació del castell de Dénia, redactat per Vespasiano Gonzaga, acompanyat per un plànol i una vista aèria²⁰ de la vila de Dénia. Al fons a l'esquerra, baix Segària, apareix representat molt esquemàticament un edifici amb dues torres. L'edifici no pot ser altre que el palau d'Ondara, encara que pel seu esquematisme planteja dubtes —podria ser també el palau del marquès de Dénia a El Verger— i aporta nul·la documentació. (Fig. 25)

L'any 1983 vaig plantejar una proposta de localització del palau, situant-lo sobre la plaça Major. Aquest emplaçament no és correcte, doncs em basava sols en criteris urbanístics —la desaparició d'un edifici important pot configurar una plaça—, donat que desconeixia les importants restes embegudes entre les cases i mancava de documentació, llevat de la descripció de Marc Antoni Palau. (Fig. 26)

Fig. 25 Vista aèria de Dénia (Vespasiano Gonzaga)

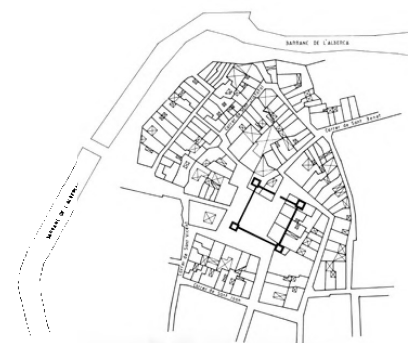

Fig. 26. Proposta d'emplaçament del palau d'Ondara (Josep Ivars)

Les restes visibles del palau estan embegudes al nord de l'illa delimitada pels carrers Lluís Santonja, plaça Major, Bonaire, Trinquet i Sant Joan. Sens dubte, la principal és la denominada torre del Rellotge, una de les quatre torres cantoneres, que s'ha conservat gràcies al seu ús com a rellotge municipal: és una torre de planta quadrada, de dues plantes, amb murs de càrrega de maçoneria i cantonera de pedra picada de Xàbia; la façana que recau a la plaça Major presenta una tronera d'arc rebaixat per planta, amb biaix escalonat cap a l'interior; la tronera de la planta baixa presenta troneres de secció quadrada a cada costat, per a ús d'armes de foc de mà. No és visible cap fàbrica de tàpia, pel que

²⁰ Plano en perspectiva de la Plaza de Dénia y de sus alrededores. AGS, MPD, 07, 120.

hem de suposar que la maçoneria folra la tapia original, o bé la torre fou reconstruïda de nou. (Fig. 27)

Del l'espalla de la torre naix un mur de tàpia valenciana en direcció cap el carrer Trinquet i entre les cases 8 i 10 (mur A). (Fig. 28)

Paral·lel al carrer Trinquet i a l'interior de les cases 8, 6 i 4 corre un doble mur de tàpia valenciana, el més llarg de tots dos és d'uns 26m (murs B i C). (Fig. 29, 30 i 31)

Entre les cases 22 i 24 amb frontera a la plaça Major, a mode de mitgera, hi és un mur d'uns 16,73m, que conté una portalada de mig punt amb dovelles de pedra picada de tosca de Xàbia, actualment no visible (mur D). (Fig. 32.)

A les cases 26 i 22, que donen a la plaça Major, no hi ha restes però sí notícies orals. A la primera es cita la demolició d'un mur d'espessor superior al normal situat a la façana; durant la demolició de la casa 22, a les dècades 60-70 del segle passat, Robert Miralles ens comenta l'existència d'una potent cimentació que ocupava la primera nevada. (Fig. 33)

Fig. 27. Emplaçament de la torre del Rellotge (Josep Ivars)

Fig. 28. Mur A (Josep Ivars)

Fig. 29. Mur B (Josep Ivars)

Fig. 30. Mur C (Josep Ivars)

Fig. 31. Mur C (Robert Miralles)

Fig. 32. Mur D (Robert Miralles)

Fig. 33. Restes arquitectòniques del palau d'Ondara (Josep Ivars)

Amb la conjunció de la documentació gràfica i escrita i les restes arquitectòniques existents, és possible avançar una proposta de restitució de planta, incidint en que és una proposta inicial, subjecta a canvis.

La porta principal, per lògica, deuria estar orientada a l'oest, en el llenç més a prop de la via de comunicació que creua les terres de nord a sud; però també és la zona amb pendent més suau i la que dona a un gran espai obert mai edificat, amb més que probables orígens comercials, és a dir l'actual plaça Major. Enfront d'aquesta porta hi havia una barbacana, segurament en origen un recinte descobert de planta rectangular o quadrangular; disposava també de porta, segurament alineada amb la principal i de semblants característiques formals i constructives. Des de la porta principal s'accedeix al pati mitjançant un espai cobert. A dreta o esquerra de la porta principal estava la torre major, que no hem de confondre amb la torre de l'homenatge, aliena a les nostres terres. Per tant aquesta torre ha de ser l'actual del Rellotge, a dreta de la porta principal, o la situada a l'esquerra de la porta. Per torre major hem de veure una torre de majors dimensions en planta i altura, alhora que habitatge senyorial i darrer recinte. Els murs actualment existents *a*, *b* i *d*, deuen de formar part del perímetre del palau, on les dues torres no mencionades deurién d'estar en l'encontre dels citats murs, definint un recinte més o menys quadrangular amb quatre torres en els angles. Entorn el pati es situarien totes les dependències anteriorment mencionades (cambres, menjador, sales, capella, cuina, etc). (Fig. 34)

Fig. 34. Proposta de restitució del palau d'Ondara (Josep Ivars)

Conclusions

Hem de descartar un origen andalusí del que fou palau fortificat d'Ondara, del qual a hores d'ara resten nombrosos murs embeguts dins del caseriu i l'emblemàtica torre del Rellotge. Dir o recolzar el contrari comporta justificar una certa continuïtat social abans i després de la conquesta, i també afirmar que durant l'època andalusina hi hagué una societat feudal occidentalitzada.

El palau/castell d'Ondara és d'origen cristià, posterior a la conquesta d'aquestes terres per part de Jaume I en 1244, construït a finals del segle XIII o principi del XIV. No hi ha que descartar que la construcció del palau tinga relació amb l'intent de fundació d'una nova pobla, evidentment fracassada de ser així. Aquest plantejament és especulatiu, no fonamentat documentalment, però la presència de població cristiana i la construcció d'un palau fortificat als voltants de 1300, amb evidents paral·lelismes amb Olimbroi i Forna, permet plantejar-os aquesta possibilitat.

BIBLIOGRAFIA

CHABÁS LLORENS, R. (1886-1887): Orambroy, *El Archivo*, I, pp. 68-69, Edició facsímil Diputació Provincial d'Alacant i Ajuntament de Dénia, 1985.

CUENCA ADAM, A. 1984-1985: Un registro de los Duques de Gandía (1402-1406). Regestas e índices, *Estudis Castellonencs*, 2, pp. 493-587, Diputació de Castelló, Castelló de La Plana.

DE CAPMANY Y DE MONTPALAU, A., (1779): *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, vol. II.

EPALZA, M. DE (1994): L'estructuració comarcal de la Marina d'Ondara en època àrab (textos i toponims), *Aguaites*, 10, pp. 7-11.

ESPINALT, B. (1786): *Atlante Espanyol*, Descripción del Reyno de Valencia, Volum X part II, veu *Villa de Ondara* (208-211).

GONZÁLEZ DEL REGUERO, V. (1818): *Romancero e historia del mui valeroso caballero el Cid Rui-Díaz de Vibar*.

GUICHARD, P. (1987): *Estudios sobre historia medieval*.

GUITART APARICIO, C. (1986): *Castillos de Aragón*, vol. I.

IVARS PEREZ, J. (1983a): Urbanisme musulmà a la vall de la Rectoria, *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 38, pp. 7-36.

IVARS PEREZ, J. (1983b): Urbanisme islàmic a Ondara, *Festes populars Sant Jaume*, Ondara.

Llibre del repartiment, edició d'Antoni Ferrando i Francés, (1979).

Llibre dels fets de Jaume I, edició, transcripció i actualització a cura d'Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí.

LLOPIS BERTOMEU, V. (1947). *Calp*.

MALO DE MOLINA, M. (1857): *Rodrigo el Campeador. Estudio histórico*.

MARIANO RIBERA, M. (1725): *Celeste Real Patronato de el Real, y militar Orden de Nuestra Señora de la Merced. Redención de cautivos Christianos*.

MENÉNDEZ FUEYO, J.L. s.d.: *Informe que realiza el técnico de exposiciones y colecciones del MARQ acerca del castillo de Forna*, s.p. (www.atzuvia-forna.com/pdf/informe%20marq.pdf)

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1947): *La España del Cid*, Obra completa, vol. 6.

MESTRE PALACIO, J. (1970): *Alcalalí*.

MIRALLES, R. (1981): *La demografia d'Ondara al segle XVIII*.

MIRET I SANS, J. (1918): *Itinerari de Jaume I "el Conqueridor"*.

MUÑOZ LORENTE, G. (2008): *La guerra de la Independencia en la provincia de Alicante (1808-1814)*.

PALAU, M.A.: *Diana desenterrada. Antiguas memorias y breve recopilación de los más notables sucesos de la ciudad de Denia, desde su antiquísima fundación hasta el estado presente*. Edició facsimil del manuscrit de 1643. Alacant. Excma. Diputación de Alicante, (1975).

Poema de Mio Cid, transcripció de Luís Guarnier, (1940).

RIBERA MATA, M.J. (1985): *La Taifa de Denia*.

RICHART GOMÀ, J. (2001): Ondara i el seu castell: 1372-1407, *Aguaites*, 18, pp. 97-103.

RISCO, M. (1792): *La Castilla. Historia de Rodrigo Díaz*.

SANCHIS Y SIVERA, J. (1922): *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la Diócesis de Valencia*.

SESER PÉREZ, R. (2010): La presa de possessió de la senyoria d'Ondara de l'any 1502: problemes senyorials i aportacions a la demografia i onomàstica d'Ondara, *Aguaites*, 29, pp. 163-197.

TORRÓ ABAD, J. (1999): *El naixement d'una colònia*.

TORRÓ ABAD, J. (2001): Dominar las aljamas. Fortificaciones feudales en las montañas del reino de Valencia (siglos XIII-XIV), *Mil Anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, *Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos*, pp. 451-462.